

Uit: *Reisgidsen vol Belluno's en Blaumbaarden. Opstellen over S. Vestdijk en anderen aangeboden aan Dr. H.A. Wage*. Onder redactie van Nan van Drunen e.a. Leiden: Vakgroep Nederlandse Taal- & Letterkunde 1976, 104-113.

TUSSEN OORDEEL EN FORMULERING ONTLEDING ANNO 1820

Jan Noordegraaf

‘Aangenomen dat literatuur een vorm van taalgebruik is, ligt de relatie tussen taalkunde en literatuurbeschouwing voor de hand’, schrijft J.G. Kooij in zijn artikel over ‘Taalkunde en literatuur’. Voor taalkundig geïnspireerde bemoeienissen met de literatuur is ‘stilistiek’ sinds lang een verzamelnaam. Preciezer omschrijving van wat stilistiek nu wel en niet is, laat ik gezien talrijke meningsverschillen daarover, hier buiten beschouwing. In dit bestek is het dienstiger, aan te knopen bij een algemener opmerking: ‘In de stijlleur ontmoeten elkaar taalkunde, literatuurwetenschap en aesthetica’ (Stutterheim 1947: 7).

In zijn *Stijlleer* laat Stutterheim een aantal onderdelen van die taalwetenschap de revue passeren. Hij wijst er in dat kader op, ‘hoe nauw het verband is tussen stijlleur en grammatica’ (Stutterheim 1947: 99). Dat die relatie bestaat, laat zich uit hedendaagse onderzoeken aflezen; dat ze ook in vroeger tijden een rol speelde, kunnen we opmaken o.a. uit de leerboeken van de vroeg-negentiende-eeuwse welsprekendheid, die ‘liggen onder het stof op de zolders en in de opslagplaatsen van onze academische bibliotheken’. Veel van wat we tegenwoordig in taal- en stijlboeken aantreffen, is in enigszins gedateerde vorm ‘al anderhalve eeuw (of nog langer geleden) te vinden’ (Veering 1973: 531). Naar aanleiding van een van die boeken wil ik een onderdeel van de relatie tussen stijlleur, althans wat men er toen onder verstond, en grammatica onder de historische loep nemen. In een kort artikel zoals dit is op sommige punten aan simplificatie niet te ontkomen.

In 1820 verscheen van de hand van J.C. Beijer¹ een *Handleiding tot den Nederlandschen Stijl*, een boek dat nog in 1854 een vijfde druk beleefde. Beijer was ‘onderwijzer’ aan de Artillerie en Genieschool te Delft, waar men op het rooster ook plaats had ingeruimd voor de vaderlandse welsprekendheid; maar volgens ‘de gegevens die nog beschikbaar zijn over de inhoud van dit onderwijs, was het echter ook en zelfs meer gericht op de ‘welschrijvendheid’ (Veering 1973: 53). De ondertitel van Beijers werk luidde dan ook: *Volledige aanwijzing ter vervaardiging van schriftelijke opstellen voor Nederlanders, zoo in het algemeen als in beroepsbetrekkingen, en gegrond op de redeneerkunde*.

Was het werk meer bestemd voor ‘de heeren Kadetten’ dan [105] rechtstreeks voor gebruik op de scholen, toch oogstte het veel succes in onderwijskringen. In de *Nieuwe Bijdragen* oordeelde de recensent: ‘Hoe zeer werken van dezen aard niet regtstreeks voor de Scholen in het algemeen passen, zoo zullen toch alle Onderwijzers het zich wel tot eene behoefte rekenen, veel van hetgene zoodanige werken voordragen, te overdenken en te leren kennen’ (1821: 573). De gunstige kritieken ‘benevens de vriendelijke en vereerende aandrang van verscheidene onderwijzers der jeugd’ brachten Beijer ertoe de hoofdzaken uit zijn handboek ‘ten leidraad bij het onderwijs’ (Beijer 1823: II) als een *Beknopte Handleiding tot den Nederlandschen Stijl* te presenteren.

¹ Johan Coenraad Beijer (Schiedam 1786 - Den Haag 1866) was in de jaren 1814-1828 werkzaam als docent aan de artillerie- en genieschool te Delft en van 1828-1839 als docent Nederlands verbonden aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda.

Beijers *Handleiding* is een op de praktijk gericht boek. Het vierde deel mondt uit in het schrijven van allerhande brieven en contracten, terwijl in het derde deel wenken worden gegeven voor de opbouw van een betoog. In het tweede deel zijn dan al de bekende stijlfiguren of tropen aan de orde gekomen met alles wat dient ter verbetering van de stijl ‘waardoor men tracht welgevallen bij den lezer of hoorder te verwekken’, zoals de auteur ergens opmerkt. Dat van Veering het boek dan ook een plaats krijgt in de traditie van de retorica, lijkt me dus niet onjuist. Maar voordat de lezer aan de sierlijkheid van de stijl kon toekomen, moest hij eerst beschikken over een grondige kennis van de taal in het algemeen. Daartoe levert Beijer in het tweede gedeelte van zijn boek een complete spraakkunst, waarin behalve spelling zowel de redekundige als de taalkundige ontleding aan bod komen. Naast retorica en grammatica komt ook het derde onderdeel van het aloude Trivium aan bod en het wordt als eerste aan de orde gesteld. Immers: ‘Daar het denken natuurlijk voor het spreken en het schrijven komt, zoo zal het niet ongepast zijn, de leer van de wetten der taal te doen voorafgaan door die van de regelen van het denken’ (Beijer 1820: 5-6). Zo presenteert hij dus eerst een ‘Korte schets der redeneerkunde’ (logica); daarin behandelt hij ondermeer de verschillende soorten oordelen, de sluitredenen en de trucs van de sofisten.

Het zou te eenvoudig zijn, Beijers werk af te doen als alleen maar reprise van bekende denkbeelden, een bijeenbrengen van de vakken van het Trivium. Het spraakkunstig gedeelte bevat naast spelling en vormleer een betrekkelijke nieuwigheid: behandeling van de ‘voorstellen’ en van de ‘ontleding’ daarvan. Gelet op andere onderdelen is het ‘traditioneel ontleden’ – zeker in Nederland – een recente verworvenheid, waarvan de basis echter al eeuwen terug is gelegd.

In het Trivium is de grammatica verbonden aan de retorica en de dialectica, de kunst van het ‘bewyslick ‘spreken’ (H.L. Spieghele). Samen met de vakken van het quadrivium vormden deze artes het studieobject van al wie de graad van magister artium wilde verkrijgen. Deze opleiding kan men zien als een basis-[106]opleiding: voor men bijvoorbeeld aan de Keulse artistenfaculteit tot een hogere faculteit werd toegelaten, moest men eerst het curriculum der artes doorlopen hebben. En daarbinnen zag men de grammatica als de ‘deur’ tot de andere artes, ‘la prima arte’ (Dante). Te bestuderen werken waren vooral de *Ars minor* van Donatus en de werken van Priscianus, de *Institutiones grammaticales*. Op dit laatste werk, waarin omstreeks vijfhonderd na Chr. alle verworvenheden van voorgangers waren gecompileerd, werden talrijke commentaren geschreven. Hierin ziet men wel de kiem van de leer der ‘Modi significandi’.

Omstreeks 1300 komt er een kentering in het taaltheoretisch denken: men keert zich af van de ‘grammatica regularis’ van Priscianus en Donatus en stort zich met hernieuwde belangstelling op de logica. Vooral de *Peri hermeneias* van Aristoteles, als *De interpretatione* door Boethius vertaald en voorzien van dubbel commentaar, werkte inspirerend op de Modisten. Er had een fusie plaats van grammatica met aristotelische logica:

In den *Modi significandi* wird die Grammatik [...] durch die Verbindung mit der Logik, die im 12. Jahrhundert das philosophische Forschen beherrschte, im Sinn scholastischer Wissenschaft umgestaltet. Die reine Beschreibung und normative Behandlung der sprachlichen Phänomene nach Art der älteren Donat und Priscian-Kommentare tritt in ihnen zurück; die aristotelischen Kategorien werden auf die Sprache angewendet [...] (Roos 1959: 98).

Met die logisering van de grammatica is welhaast onvermijdelijk verbonden, dat de Modisten zich bezig hielden met het probleem van de universele grammatica. Ze meenden dat in hun ‘grammatica speculativa de algemene wetenschap over alle talen was gegeven: ‘grammatica una et eadem est’, zegt een van hen dan ook. ‘Es ist klar, dass wer nur *eine* Logik kennt und die Sprache als ein wesentlich Gebilde ansieht, auch überzeugt sein muss, dass es nur *eine* Grammatik gibt’, zegt Arens wat laatdunkend (1974 : 89).

‘The ideals of speculative grammar were revived in France in the seventeenth century by the teachers of Port Royal’, schrijft Lyons. Doel van hun *Grammaire générale et raisonnée* was ‘to demonstrate that the structure of language is a product of reason, and that the different

languages of men are but varieties of a more general logical and rational system' (Lyons 1971 : 17).

Voor 1660, het jaar van verschijnen van de *Grammaire* treffen we weinig aan dat betrekking heeft op de ontleding van de zin. De klassieke en middeleeuwse auteurs leveren heel weinig op: 'It was assumed that grammatical analysis was concerned primarily, if not solely, with the word' (Michael 1970: 140). Over het traktaat van de woordsoorten is zodoende wel veel te [107] vinden. Opbouw van een leer van de zin wordt pas mogelijk, als identificatie van het logische oordeel met de linguïstische propositie heeft plaats gevonden.

Aristoteles onderscheidde in ieder logisch oordeel een onderwerp en een predicat; zijn navolgers 'rapprochèrent ses théories de plus en plus de la grammaire' (Sahlin 1928: 99). Zo ook de auteurs van de *Grammaire*: Arnauld en Lancelot 'identifient une proposition à une acte de jugement, tous les deux comportant un 'sujet', un 'prédicat' et une 'copule' qui les relie. Ainsi, 'je donne' se décompose en 'je suis donnant', etc.' (Kukenheim 1962: 24). Typerend voor 'les MM. de Port Royal et leurs disciples' is, dat ze aan de term 'attribut' veelal de voorkeur geven boven de term 'prédicat'. Uitwerking van deze nog niet volledig ontwikkelde noties wordt overgelaten aan andere Franse grammatici. Zo wordt de notie 'complément', door Du Marsais in de fameuze *Encyclopédie* voor het eerst gehanteerd, door Beauzée verder uitgebouwd. Du Marsais laat geen duidelijk systeem na. Hij incorporeert de theorie van de propositie in de grammatica en maakt duidelijk onderscheid tussen 'construction' en 'syntaxe' (zie bijvoorbeeld Chomsky 1966: 47). Vinden we bij Du Marsais nog geen sluitend systeem van zinsontleding, bij de Abbé Girard (*Les vrais principes de la langue française*) treffen we een geheel aan, waarbij de zinsdelen duidelijk onderscheiden zijn van de woordsoorten; dat wordt dan ook door de Abbé als een nieuwigheid naar voren gebracht. Maar het is dan al 1747.

Voordat de invloed van de logica had geresulteerd in een leer van de zin, maakte men in grammaticaal opzicht gebruik van het derde onderdeel van het Trivium, de retorica. Men herijkte vakuitdrukkingen, zoals circumstantia, locus, causa, die behoorden tot de leer van de circumstantiae rerum. Een retorische 'peristasis' kon in zeven delen uiteen vallen: 'sunt igitur partes circumstantiae, id est peristaseos, septem'. Men duidde ze wel aan met vraagwoorden: quis, quid, quando, ubi, cur, quemadmodum, quibus amminiculis, qua materia. Het St. Gallertraktaat b.v. 'deutet die rhetorische Lehre von den circumstantiae rerum ins Grammatistische um' (Jellinek 1914: 464). Als de reeds vermelde Beauzée de notie 'complément' uitwerkt, laat hij zien dat complementen te vinden zijn met behulp van de memotechnische hexameter: quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando; een foefje nog in de *Didactische handleiding* gesignaleerd.

De lijn van Port Royal zet zich tot de negentiende eeuw wel voort maar frappant is het, te zien dat omstreeks 1800 binnen enkele jaren tijds de traditie van de grammaire générale wordt ingeruild voor een in wezen historisch gerichte vorm van filologie. 'La grammaire générale se meurt', zegt Kukenheim (1962: 63). 'Door de ontwikkeling van de historisch-comparatieve taalbe[108]schouwing in de 19e eeuw, door het streven naar een taalwetenschap die autonoom is, [...] raakt de Grammaire van Port Royal [...] in diskrediet. De enige sector waar wat men de traditionele grammatica pleegt te noemen zich nog lang zal blijven doen gelden is die van het taalonderwijs op verschillend niveau' (Mok 1971: 6).

Voor de traditionele zinsontleding zoals die in het begin van de negentiende eeuw in de schoolboeken wordt gepresenteerd, zijn de Nederlandse spraakkunstenaren dank verschuldigd aan voornamelijk Duitse taalkundigen, die de ideeën van Girard en andere Franse grammatici nader hebben uitgewerkt. De logicistische inslag is nog steeds waarneembaar. Zo schrijft Beijer in de afdeling die gaat over de 'redeneerkunde':

Elk oordeel heeft twee denkbeelden en eene verbinding derzelve, bv. *de mensch is sterfelijk*. Het eerste denkbeeld (hier *mensch*) wordt onderwerp (subject) genoemd [...]. Het andere (*sterfelijk*) heet gezegde (predikaat, attribuut) en is datgene, wat men van

het subject oordeelt. De verbinding dezer twee denkbeelden in eene gedachte noemt men koppeling (copula). (Beijer 1820: 14-15).

Het oordeel door woorden uitgedrukt, zo formuleert Beijer in z'n spraakkunstig gedeelte, noemt men voorstel. De twee denkbeelden en hun verbinding worden door drie woorden uitgedrukt: het woord voor het onderwerp, voor het gezegde, en het koppelwoord. Als aanvulling van het gezegde wijst hij op het voorwerp, het 'bewerkt wordende, dat, onderscheiden van het onderwerp, in een voorstel voorkomt' (1820: 83). Onder een 'voorwerp' verstaat hij alleen het direct object; het indirect object rekent hij tot de bepalingen. Opmerkelijk bij Beijer is zijn betoog over de naamvallen. Hij onderscheidt slechts een drietal 'gevallen': het eerste geval voor het onderwerp, het tweede voor het voorwerp en het derde voor de bepalingen. Dit is in zoverre bijzonder, dat het een krachtige reductie betekent van het zestal naamvallen dat men ooit 'in navolging van de Latijnen' meende te moeten onderscheiden. Helaas is Beijer in dezen niet origineel. De recensent van de *Nieuwe Bijdragen* wees er al op, dat wat de 'woordgronding' betrof, Beijer 'den logischen gang' van Ansljns spraakkunst volgde (1821: 577).

Nicolaas Ansljijn Nz. (1777-1838) was niet alleen de auteur van het bekende werkje *De brave Hendrik* dat z'n oudleerling Nicolaas Beets nog eens in heilig enthousiasme deed ontsteken, hij was ook degene die de invoering van het redekundig ontleden als schoolvak mogelijk maakte. In het jaar 1808 leverde Ansljijn als navolging van het werk van de Duitser J.C. Dolz² een *Aanleiding ter vervaardiging van schriftelijke opstellen* (Leiden 1808-1809, 3 delen). Het is een trapsgewijze methode, [109] die 'den onderwijzeren' een middel aan de hand doet, hun leerlingen bij te brengen hoe opstellen en brieven te schrijven. Ter voorbereiding moet een beknopte uiteenzetting omtrent de logica vooraf gaan. Zelfs op de lagere scholen dient onderwezen te worden, dat een oordeel minstens twee denkbeelden bevat, onderwerp en gezegde, verbonden door het koppelwoord 'is'. Het oordeel in woorden uitgedrukt, heet een voorstel, zo staat in het eerste deel te lezen. In de delen twee en drie komen de meer praktische handgrepen aan de orde.

Omdat hij meende dat aan het werk van Dolz 'eene reeks van voorbeelden' ontbrak, produceerde Ansljijn die zelf in een *Bijvoegsel* dat in 1810 het licht zag. Terwijl hij in dit boekje nog vier naamvallen onderscheidt, heeft hij in zijn *Nederduitsche Spraakkunst* van 1814 dit aantal tot drie terug gebracht. 'Het geval bij de naamwoorden is niet anders, dan de betrekking waarin wij de dingen voorstellen. het zij als onderwerp, voorwerp of bepaling' (1814: 34). Hoe komt Ansljijn tot deze wel 'revolutionair' genoemde vereenvoudiging?

Uit het aangevoerde ziet men, dat wij den zoogenaamden vierden naamval, die door een voorzetsel aangewezen worden niet anders dan als bepaling aanmerken. De reden hiertoe zal ieder bij een weinig nadenkens ligtelijk kunnen opsporen. De onzijdige (*sc.* onovergankelijke) werkwoorden vorderen geen voorwerp, maar wel eene nadere bepaling, zoo ten opzichte van plaats, middel, doel en dergelijke (Ansljijn 1814: 11n).

Een kwestie dus van evenwicht in het systeem. Bij Ansljijn is de term 'voorwerp' gereserveerd voor het direct object; het indirect object, al of niet voorzien van een voorzetsel, valt onder de categorie 'bepaling'. In dit opzicht wijkt Ansljijn af van bijvoorbeeld de invloedrijke spraakkunst van Petrus Weiland, die in 1805 een tweetal voorwerpen onderscheidde, nl. het 'lijdend voorwerp' en het 'persoonlijk voorwerp', termen die hij in vertaling van z'n inspirator Adelung overnam. Ook hanteert Weiland nog een viertal naamvallen.

² Over de invloed van Dolz, zie De Vos 1939: 42,66. Overigens is Ansljijn niet de enige pionier op dit terrein. Naast hem noemt A. de Jager nog S.J.M. van Moock en J. van Driel als voortrekkers. Zie A. de Jager, 'Tets over het redekundig ontleden', in *De Unie*. Eerste deel, tweede stuk (1842), 136-151.

De drie naamvallen van Anslin treffen we ook aan in een door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven handboekje, de *Rudimenta* (1799), herdrukt in 1802. De eerste uitgave kent nog zes naamvallen; ze worden gehandhaafd als in 1805 een nieuwe uitgave van de *Rudimenta*, nu in twee delen, het licht ziet. In de derde uitgave van 1817 en in de vierde van 1827, zien we dat het aantal naamvallen gehalveerd is. Het is al opgemerkt dat de derde uitgave van de *Rudimenta* grote overeenstemming vertoont met Anslin's *Nederduitsche Spraakkunst* uit 1814. De mogelijkheid die De Witte en Wijngaards (1961: 43) open laten, dat Anslin's werk afhankelijk is van de *Syntaxis of Woordvoeging der Nederduitsche taal* uit 1810, waarvan Matthijs Siegenbeek de auteur was, lijkt me niet zo groot: de *Syntaxis* hanteert vier naamvallen en is [110] bovendien sterk geïnspireerd door de inzichten van de Duitse grammaticus Adelung. Wat Beijer betreft, de recensent in de *Nieuwe Bijdragen* heeft al gezegd dat hij zich baseerde op Anslin's spraakkunst. In een aantal passages, qua strekking in de *Rudimenta* en de *Spraakkunst* identiek, kan men zien dat Beijer de tekst van het eerstgenoemde werk volgt. Bij het schrijven van z'n *Handleiding* zal hij dus niet uitsluitend de *Spraakkunst* op tafel hebben gehad.

In deze werken heeft de grammatica geen doel in zichzelf. Anslin legt aan zijn *Spraakkunst* de redekundige ontleding der voorstellen ten grondslag, 'omdat deze het onfeilbaarste middel aan de hand geeft, om het taalonderwijs tot eene oefening voor het verstand te maken' (1814: IV). Het denken is een primordiale voorwaarde van stijl (De Vos 1939: 66), of in de woorden van Beijer:

Gedachten en uitdrukking oefenen eene wederkeerige werking op elkander. Wanneer wij ons kwalijk uitdrukken, wordt zulks meestal door een gebrek in de wijze, onderwerp begrijpen, veroorzaakt, en verwarde, zwakke uitdrukkingen zijn niet zelden het gevolg van verwarde, duistere en zwakke denkbeelden. Wanneer wij gedachten met orde en naauwkeurigheid leeren mededeelen, leeren wij tevens naauwkeurig en met orde denken. Redeneerkunde en redekunst staan derhalve in een zeer naauw verband (Beijer 1820: 5)

De grammatica als hulpmiddel in de opvoeding van het denken – maar ook de retorica eist haar deel. Het is, zegt Beijer, een onontbeerlijke behoefte geworden om zijne gedachten op eene gepaste wijze mondeling en schriftelijk uit te drukken. Een goede gedachte eist een adequate vorm: 'zo wordt de stilistiek een wezenlijk onderdeel van het taalonderwijs (Boersma 1960: 60).

In het begin van 1954 werden meer dan 3000 exemplaren van oude boeken, grotendeels in het Nederlands, onder de stapels van afgekeurde boeken aangetroffen in een Japanse bibliotheek. Onder die boeken waren talrijke werken waarmee de Japanners hun vaardigheid in het Nederlands konden vergroten,³ was de *Handleiding tot den Nederlandschen stijl* door J.C. Beijer. De anonieme scribent, die dit werk in 1821 had gerecenseerd en het behalve aan onderwijzers ook 'hen, die vermeenen in andere talen reeds eenen goeden schat te hebben opgedaan' aanbeval, zal weinig vermoed hebben dat ook in zo verre landen z'n advies zou worden opgevolgd.⁴

³ Andere zaken kwamen bij hen ook aan bod. Zo bevond zich in de desbetreffende Japanse bibliotheek ook een boek van S. Vestdijk: *Oppervlakkige beschouwingen over den intellectuelen toestand onzer gymnastiek en hare examens* (Haarlem 1869).

⁴ Voor een Afrikaanse navolging van Beijer zie mijn 'Koloniale linguïstiek. Inleiding tot A.N.E. Changuion (1803-1881)'. In: Jan Noordegraaf, *Een kwestie van tijd. Vakhistorische studies*. Münster: Nodus Publikationen 2005, 59-82 (noot toegevoegd in 2007).

Er zijn in deze bijdrage een aantal zaken aangestipt uit enkele van de gebieden waarop degene aan wie deze bundel is opgedragen, zich heeft bewogen. De vraag blijft. Literatuur, grammatica en esthetica, maar de meeste van deze, is het grammatica?⁵

Bibliografie

[Anon.] 1821. Bespreking van Beijer 1820. *Nieuwe bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding*, 1821, 573-584.

[Anon.] 1821. Bespreking van Beijer 1820. *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1821, 612.

Anslin Nz., N. 1814. *Nederduitsche Spraakkunst voor Eerstbeginnenden*. Leiden: D. du Mortier en Zoon.

Arens, Hans. 1974. *Sprachwissenschaft. Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main: Athenäum.

Beijer, J.C. 1820. *Handleiding tot den Nederlandschen Stijl*. Rotterdam: Mensing en Van Westreenen.

Beijer, J.C. 1823. *Beknopte Handleiding tot den Nederlandschen Stijl*. Rotterdam: Mensing en Van Westreenen.

Boersma, U.J. 1960. *De syntaxis in het moedertaalonderwijs op de lagere school*. Groningen: Wolters.

Chomsky, Noam. 1966. *Cartesian Linguistics*. New York. Harper & Row.

Heldring, J.L. 1976. 'Verwarde, duistere en zwakke denkbeelden'. *NRC* 9 april 1976.

Jellinek, M.H. 1914. *Geschichte der Neuhochochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. II. Heidelberg: Carl Winter.

Kooij, J.G. 1966. 'Taalkunde en literatuur'. *Merlyn* 4, 243-258.

Kukenheim, Louis. 1962. *Esquisse historique de la linguistique française et ses rapports avec la linguistique générale*. Leiden: Universitaire Pers.

Lyons, John. 1971. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge. University Press.

Michael, Ian. 1970. *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge: University Press.

Mok, Q.I.M. 1971. *De actualiteit van de Grammaire van Port-Royal*. Groningen: Wolters.

Noordegraaf, Jan. 1977. 'Niet alleen voor de Heeren Kadetten'. *Onze Taal* 46, 51.

Roos, H. 1959. 'Die Stellung der Grammatik im Lehrbetrieb des 13. Jahrhunderts'. In: Josef Koch, ed., *Artes Liberales*. Leiden & Köln: E.J. Brill, 94-106.

⁵ Enige tijd na het voltooiën van dit stuk verscheen van de hand van P. van der Woude het artikel 'De 'Maatschappij' en haar grammatici' (*De Nieuwe Taalgids* 68, 1975, 410-414). Het artikel is in dit kader van belang in verband met hetgeen over Anslin wordt vermeld.

Sahlin, Gunvor. 1928. *César Chesneau du Marsais et son rôle dans l'évolution de la grammaire générale*. Paris: Presses Universitaires.

Stutterheim, C.F.P. 1947. *Stijlleeër*. Den Haag: Servire.

Veering, J. 1973. 'Voor de heeren Kadetten'. *Onze Taal* 42, 53-56.

de Vooy, C.G.N. 1952. 'Een Nederlandse stijlleeër uit het begin van de negentiende eeuw'. *De Nieuwe Taalgids* 45, 157-159.

Vos, H.J. de. 1939. *Moedertaalondervijs in de Nederlanden*. Turnhout: Van Mierlo-Proost.

Witte, A.J.J. de & Wijngaards N. 1961. *De structuur van het Nederlands*. 's-Hertogenbosch. Malmberg.

